

УДК 371.132:159.923.2

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ

К.В. Добровольська

Анотація. В статті з'ясовані педагогічні умови формування професійної самосвідомості майбутніх економістів у процесі їх підготовки у вищому економічному навчальному закладі, проаналізовано результати експериментальної перевірки їх ефективності.

Ключові слова: самосвідомість, професійна самосвідомість, професійна підготовка майбутніх фахівців економічного профілю, педагогічні умови розвитку професійної самосвідомості.

Аннотация. В статье определены педагогические условия формирования профессионального самосознания будущих экономистов в процессе их подготовки в высшем экономическом учебном заведении, проанализированы результаты экспериментальной проверки их эффективности.

Ключевые слова: самосознание, профессиональное самосознание, профессиональная подготовка будущих специалистов экономического профиля, педагогические условия развития профессионального самосознания.

Summary. In the articles found out pedagogical terms of forming of professional consciousness of future economists are in the process of their preparation in higher economic educational establishment, the results of experimental verification of their efficiency are analysed.

Key words: identity, professional identity, professional training of future economic specialists, pedagogic conditions of the development of professional identity.

Постановка проблеми. Сучасною економікою затребуваний конкурентоспроможний, соціально та професійно мобільний, ініціативний, відповідальний фахівець, спроможний активно й творчо будувати свої відносини з людьми, адекватно оцінювати себе як професіонала, готовий до постійного професійного розвитку і самореалізації як суб'єкт професійної діяльності. Саме тому в системі вищої освіти актуальними стають ідеї педагогічної підтримки особистісного становлення майбутніх фахівців, реалізації їх творчого та інтелектуального потенціалу в процесі професійної підготовки.

Важливе місце у структурі професійної готовності майбутнього фахівця належить професійній самосвідомості, яка є одним із визначальних особистісних чинників регулювання як поточної діяльності, так і професійного розвитку суб'єкта в цілому. Сформована професійна самосвідомість виступає передумовою становлення активної життєвої позиції особистості, її успішності у професійній діяльності. Від професійної самосвідомості фахівця значною мірою залежить успішність оволодіння професією, входження в професійну спільноту, рівень професійних досягнень, задоволеність виконуваною роботою, емоційне самопочуття, наявність стійкого прагнення до професійного самовдосконалення (Є.О. Клімов, Е.Ф. Зеєр, Л.М. Мітіна, А.О. Деркач, О.В. Москаленко, Л.І. Шутенко та ін.).

Особливе значення має формування професійної самосвідомості фахівців економічного профілю, від яких залежить успіх реформування економіки, розвиток економічних відносин у країні. Від сучасного економіста вимагається не тільки здатність працювати в кризових умовах, грамотно аналізувати економічні процеси, знаходити ефективні рішення професійних проблем, але й розвинута професійна самосвідомість, особистісна включеність у професію, ціннісне ставлення до неї, бажання і вміння займатися постійним професійним самовдосконаленням.

Як свідчать спостереження, у практиці підготовки майбутніх фахівців економічного профілю основна увага педагогів вищої школи зазвичай зосереджується на формуванні фахової компетентності студентів, засвоєнні спеціальних знань та умінь. При цьому становлення їх професійної самосвідомості здебільшого відбувається стихійно, внаслідок чого уявлення та ставлення студентів до себе як до суб'єктів майбутньої професійної діяльності виявляються недостатньо або неадекватно сформованими, що суттєво гальмує й ускладнює професійну адаптацію і професійну самореалізацію фахівців. І навпаки, сформована професійна самосвідомість допомагає суб'єктові адекватно оцінити відповідність своїх особистісних якостей вимогам професії, породжує внутрішнє прагнення до професійного саморозвитку, сприяє формуванню індивідуального стилю діяльності, підвищенню конкурентоздатності на ринку праці, досягненню вищого рівня професійної зрілості. Враховуючи важливість підготовки майбутніх фахівців економічного профілю до успішної професійної адаптації та самореалізації у трудовій діяльності, розвиток їх професійної самосвідомості на етапі підготовки у вищому навчальному закладі набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку професійної самосвідомості майбутніх фахівців розглядалася в працях багатьох дослідників. Різні аспекти розвитку професійної самосвідомості досліджувалися у контексті загальної проблематики професійного самовизначення і становлення особистості фахівця, формування професійно важливих якостей (О.О. Бодальов, А.О. Деркач, Е.Ф. Зеєр, Є.О. Клімов, Н.В. Кузьміна, Т.В. Кудрявцев, А.К. Маркова, М.С. Пряжников, В.О. Сластьонін, П.А. Шавір, В.Д. Шадріков, В.О. Якунін та ін.).

Вагому цінність для розуміння особливостей становлення професійної самосвідомості майбутніх фахівців мають дослідження професійної ідентичності особистості (О.В. Денисова, Т.П. Маралова, У.С. Родигіна, О.Є. Грандіна, Л.Б. Шнейдер та ін.), професійного самовизначення (Є.О. Клімов, Т.В. Кудрявцев, М.С. Пряжников, О.В. Сухарев та ін.).

У психолого-педагогічних дослідженнях розкриваються особливості розвитку професійної самосвідомості майбутніх фахівців різного профілю: педагогів (І.В. Вачков, С.В. Васьковська, Н.І. Гусякова, Л.М. Мітіна, Л.В. Римар, В.О. Сластьонін, А.І. Смоляр, Г.С. Сухобська та ін.), психологів (Є.Г. Єфремов, Т.П. Маралова, Т.К. Піддубна, І.І. Родічкіна, У.С. Родигіна та ін.), лікарів (Ж.В. Бадудіна, О.Г. Васюк, Г.А. Мкртчян), юристів (Л.В. Андреева, М.А. Смірнов, В.Б. Тепликов), менеджерів (Н.Є. Горська, О.М. Молдаванова), профконсультантів (О.Ю. Пряжнікова), військовослужбовців (С.А. Головки, М.І. Томчук).

Загалом у вітчизняній психологічній і педагогічній науках накопичений значний досвід дослідження професійної самосвідомості та особливостей її розвитку на різних етапах становлення представників різних професій. Проте, попри різноманіття емпіричних досліджень у галузі професійної самосвідомості, можна констатувати певну однобічність у вивченні цієї проблеми: найбільш повно і глибоко досліджені різні аспекти розвитку професійної самосвідомості представників соціономічних професій – педагогів і психологів. Водночас, огляд наукових джерел свідчить про недостатню увагу дослідників до питань формування професійної самосвідомості фахівців іншого профілю, зокрема, майбутніх економістів. Окремі аспекти розвитку професійної самосвідомості майбутніх фахівців економічного профілю побіжно розглядалися в контексті проблематики формування різних складових їх професійної готовності: професійної компетентності (О.О. Бабаян, Н.М. Болубаш), професійної мобільності (Є.А. Іванченко), професійної спрямованості (В.О. Зінченко), професійної рефлексії (Н.С. Димченко), діалогічної культури (Г.О. Шкляєва), соціальної компетентності (І.Б. Зарубінська), комунікативної компетенції (Т.А. Ганніченко), критичного мислення (О.П. Колесова), оцінно-рефлексивної самостійності (О.В. Керекеша). Проблема розвитку професійної самосвідомості майбутніх економістів на етапі їх підготовки у вищому навчальному закладі не виступала предметом спеціального комплексного дослідження. Існує необхідність у з'ясуванні, зокрема, змісту та особливостей професійної самосвідомості фахівців економічного профілю, етапів і педагогічних умов її розвитку в освітньому середовищі вищого навчального закладу.

Мета статті полягає у визначенні та розкритті сутності педагогічних умов формування професійної самосвідомості майбутніх економістів у процесі їх підготовки у вищому економічному навчальному закладі.

Виклад основного матеріалу. Аналіз психологічної і педагогічної літератури засвідчив, що професійна самосвідомість має складний, багатоаспектний характер, у зв'язку з чим існують різні підходи до розуміння її сутності. Цей феномен розглядається як вибіркова діяльність самосвідомості, спрямована на професійне самовизначення, усвідомлення особистістю себе суб'єктом професійної діяльності [2], як усвідомлення і цілісна оцінка фахівцем себе, процес і результат професійної діяльності [3], як різновид соціально специфічної самосвідомості, що формується під впливом професійного середовища і активної участі людини в професійній діяльності [4], як розуміння людиною норм, правил, моделей своєї професії як еталонів для усвідомлення власних якостей [5], як система ставлень фахівця до себе як особистості і представника професії, що реалізується через професійну рефлексію своєї діяльності і особистісного розвитку [6]. На наш погляд, різні інтерпретації поняття «професійна самосвідомість» не суперечать одна одній, а швидше взаємодоповнюють і розвивають його зміст, відображаючи різні аспекти цього складного феномену. Незважаючи на певні розбіжності, більшість дослідників схильні розглядати професійну самосвідомість як проекцію загальної самосвідомості особистості на сферу професійної діяльності, як усвідомлення особистістю себе в ході професійної діяльності і ставлення до себе як фахівця.

Дослідження засвідчують, що професійна самосвідомість є важливою складовою і водночас чинником особистісно-професійного розвитку особистості як у період професійної підготовки, так і на етапі самостійної професійної діяльності. Узагальнення поглядів дослідників на сутність професійної самосвідомості дозволяє виокремити такі основні характеристики цього феномена:

– професійна самосвідомість є підсистемою загальної самосвідомості особистості, яка конкретизується і проявляється у професійній сфері: це проекція всіх структурних компонентів самосвідомості на професійну діяльність;

– зберігаючи в цілому структурну організацію, функції і механізми загальної самосвідомості особистості, професійна самосвідомість має низку специфічних ознак: за функцією – регулює професійну поведінку і відносини суб'єкта у професійній діяльності; за змістом когнітивного компонента – характеризується комплексом уявлень особистості про себе як представника відповідної професії; за механізмами самооцінки – на відміну від загальної самооцінки, яка спирається переважно на морально-етичні норми та цінності, професійна самооцінка ґрунтується на більш формалізованих і операціоналізованих критеріях оцінки фахівця;

– професійна самосвідомість виступає критерієм професійного розвитку і свідчить про якісні та кількісні особливості прийняття індивідом себе як професіонала, конкретної професійної діяльності як способу самореалізації, системи цінностей і норм, характерних для відповідної професійної спільноти.

Ми розглядаємо професійну самосвідомість майбутніх фахівців економічного профілю як відносно стабільну підструктуру їх загальної самосвідомості, що забезпечує саморегуляцію дій у професійній сфері на основі усвідомлення професійних вимог, власних можливостей і емоційно-ціннісного ставлення до себе як суб'єкта економічної діяльності.

Результати педагогічних спостережень свідчать, що розвиток професійної самосвідомості майбутніх економістів має стадіальну природу і характеризується певними особливостями на різних етапах професійної підготовки у вищому навчальному закладі: *стадія формальної професійної ідентифікації* (вступ до ВНЗ і навчання на 1 курсі) – студенти на основі формальних показників ототожнюють себе з професійною роллю фахівця-економіста; *стадія первинної кризи професійної самосвідомості* (2-й курс) – формування базових уявлень про професійну діяльність і переживання неузгодженості між уявленнями студентів про себе і професійними вимогами; *стадія вирівнювання* (3-й і 4-й курси): корекція професійних уявлень і самооцінки студентів; *стадія вторинної кризи професійної самосвідомості* (5-й курс) – зміна навчально-професійної діяльності на професійно-практичну і усвідомлення нових вимог, що пред'являються реальною виробничою практикою до особистості фахівця-економіста.

Упродовж навчання студентів в університеті спостерігаються певні позитивні тенденції в розвитку їх професійної самосвідомості: поступово зростає обсяг і рівень адекватності професійних уявлень, підвищується самооцінка професійних якостей. Водночас, професійна самосвідомість більшості студентів знаходиться на середньому рівні сформованості і недостатньо пов'язана з майбутньою професійною діяльністю. Для багатьох студентів властиві деформації професійної самосвідомості: дифузна професійна Я-концепція, неадекватні уявлення про рівень розвитку у себе професійно важливих якостей, завищена або занижена професійна самооцінка, невизначеність професійних перспектив. Це свідчить про те, що без спеціального педагогічного керівництва процес професіоналізації самосвідомості студентів відбувається уповільнено, стихійно, що робить актуальним завдання обґрунтування педагогічних умов і розробки педагогічної технології формування професійної самосвідомості фахівців економічного профілю на етапі їх професійної підготовки.

У процесі дослідження з'ясовано, що формування професійної самосвідомості майбутніх фахівців економічного профілю залежить не тільки від організації навчального процесу, а від загального соціально-психологічного мікроклімату, ціннісно-професійного змісту виховного середовища вищого навчального закладу. Виховне середовище ми розглядаємо як спеціально структурований комплекс умов, які активізують професійне самовизначення студентів, рефлексивне осмислення своєї особистості в контексті майбутньої професійної діяльності, формування адекватного професійного Я-образу і самооцінки. Важливу роль у професіоналізації виховного середовища вищого економічного навчального закладу відіграє характер міжособистісної взаємодії викладачів, кураторів, керівників практики з студентами. Побудова педагогічного процесу на принципах діалогу як психологічно рівноправного співробітництва викладача і студентів є важливим чинником розвитку професійної самосвідомості майбутніх економістів, їх ідентифікації з носіями професійної культури, засвоєння етичних норм і принципів економічної діяльності.

Психолого-педагогічною основою вирішення завдань, пов'язаних з розвитком професійної самосвідомості майбутніх фахівців економічного профілю, може стати теорія контекстного навчання, що розробляється в науково-педагогічній школі А.О. Вербицького [1] (Н.В. Борисова, Т.Д. Дубовицька, Н.В. Жукова, В.М. Кругликов, О.Г. Ларіонова та ін.). Сутність контекстного навчання полягає в моделюванні за допомогою активних форм і методів навчання предметного змісту професійної діяльності та соціальних відносин, в яких вона здійснюється, завдяки чому створюються передумови не тільки для формування професійної компетентності студентів, але й розвитку їх професійної самосвідомості. З позицій контекстного підходу розвиток професійної самосвідомості майбутніх фахівців економічного профілю відбувається у процесі послідовної зміни трьох базових форм діяльності:

1) навчальна діяльність академічного типу, у процесі якої відбувається передача й засвоєння інформації у предметному і соціальному контекстах майбутньої професії: моделюються дії фахівців у галузі економіки, розглядаються типові професійні проблеми (класичним прикладом є інформаційна лекція);

2) квазіпрофесійна діяльність, в якій відтворюється за допомогою імітаційних і ігрових моделей предметний і соціальний зміст професійної діяльності фахівців-економістів, завдяки чому задається цілісний контекст професії (ділова, функціонально-рольова та імітаційна ігри);

3) навчально-професійна діяльність, у ході якої студенти виконують реальні дослідницькі і практичні функції; раніше отримані знання виступають орієнтовною основою навчально-професійної діяльності, як це відбувається, наприклад, під час проходження виробничої практики або підготовки дипломної роботи; на цьому етапі відбувається вдосконалення професійної компетентності та розвиток самосвідомості за рахунок поступової трансформації навчальної діяльності в професійну.

Аналіз психолого-педагогічної літератури (Ю.М. Кулюткін, Г.С. Сухобська, Н.М. Божко, В.І.

Слободчиков, В.О. Слатьонін, С.Ю. Степанов та ін.) засвідчив, що у розвитку професійної самосвідомості майбутніх фахівців важливу роль відіграє психологічний механізм рефлексії, який забезпечує осмислення і корекцію поведінки та професійно важливих якостей особистості. У процесі професійного становлення студентів рефлексія сприяє формуванню адекватних уявлень про себе як представника відповідної професії, еталонного образу професіонала, уявлення про ступінь своєї відповідності професійним вимогам через порівняння себе з іншими. Це дає змогу студентам краще зрозуміти себе, з'ясувати власну відповідність або невідповідність вимогам економічної професії, сформувати адекватну професійну Я-концепцію, визначити межі власних професійних можливостей, дізнатися про свої сильні і слабкі сторони, причини ймовірних успіхів і невдач, активізує професійне самовдосконалення.

Експериментальна перевірка визначених умов здійснювалася на базі Вінницького інституту економіки Тернопільського національного економічного університету. Створення професійно-ціннісного виховного середовища, яке стимулює професійне самовизначення, професійну ідентифікацію і професійне самовдосконалення студентів, забезпечувалося шляхом організації різних форм позааудиторної виховної діяльності (екскурсії на підприємства й фінансові установи, зустрічі з успішними підприємцями і кращими випускниками інституту, професійні конкурси, перегляд і обговорення фільмів на професійну тематику, виконання творчих завдань професійного спрямування, індивідуальні бесіди-консультації), а також науково-дослідної роботи (виконання курсових і дипломних робіт, написання рефератів, участь у наукових конференціях, семінарах, олімпіадах, конкурсах наукових робіт, виконання індивідуальних проектів під час виробничої практики).

Керуючись принципами контекстного підходу, ми прагнули забезпечити професійну спрямованість викладання математичних дисциплін, навчити майбутніх фахівців у галузі економіки бачити за абстрактними математичними поняттями і формулами конкретні економічні об'єкти та відношення між ними. З цією метою широко застосовувалися методи математичного моделювання економічних процесів, розв'язування різнорівневих математичних задач професійного змісту, а також виконання групових та індивідуальних мініпроектів, які передбачали використання математичного інструментарію моделювання економічних систем. Постійний перехід від абстрактних математичних моделей до конкретних, від системи знакової інформації до реальних економічних об'єктів давав змогу будувати навчальний процес у контексті змісту майбутньої професійної діяльності студентів і завдяки цьому розвивати не тільки їх математичну компетентність, але й професійну самосвідомість.

Важливе значення у процесі дослідно-експериментальної роботи надавалося реалізації розробленої програми «Тренінгу професійної самосвідомості», спрямованої на активізацію особистісно-професійної рефлексії студентів як психологічного механізму професійного розвитку, що забезпечує аналіз і корекцію професійного Я-образу та професійної самооцінки. Під час тренінгових занять використовувався комплекс інтерактивних методів і прийомів (розвивальні вправи, рольові, ділові та імітаційні ігри, дискусії, кейс-метод, моделювання професійних ситуацій, аналіз результатів діагностування професійно важливих якостей), які стимулювали професійне самопізнання та самовдосконалення студентів, поглиблювали й уточнювали професійну Я-концепцію, стимулювали прийняття себе в професії й засвоєння професійних цінностей.

Протягом усього періоду навчально-виховної взаємодії забезпечувалась педагогічна підтримка розвитку професійної самосвідомості студентів експериментальної групи, яка здійснювалась за такими напрямками: *діагностичний* – з'ясування індивідуальних особливостей професійної самосвідомості студентів, проблем і деформацій в її розвитку, рефлексивний аналіз суб'єктивних уявлень про професійно важливі особистісні якості та самооцінку їх сформованості, оцінка адекватності професійних домагань; *консультативний* – вироблення індивідуальних рекомендацій щодо корекції й розвитку професійної самосвідомості студентів, групове й індивідуальне консультування з проблем професійної самоідентифікації, допомога студентам у розробці індивідуальних програм корекції професійної самосвідомості; *корекційний* – вплив на розвиток професійної самосвідомості студентів з метою ліквідації відхилень в її становленні, уточнення професійної самооцінки, активізації засвоєння професійних еталонів і цінностей, розвиток професійно важливих якостей, формування умінь і навичок особистісно-професійної рефлексії та самовдосконалення; *орієнтаційний* – формування суб'єктної позиції студентів, стимулювання їх прагнення до особистісно-професійного саморозвитку і самовдосконалення.

Формування професійної самосвідомості майбутніх фахівців економічного профілю відбувалося поетапно: на *діагностично-рефлексивному етапі* шляхом проведення діагностичних методик та аналізу їх результатів визначався вихідний рівень професійної самосвідомості студентів, з'ясовувалися деформації в розвитку її компонентів, окреслювалися завдання щодо їх корекції; на *розвивально-*

корекційному етапі у ході аудиторної і позааудиторної діяльності студентів застосовувався комплекс форм, методів і прийомів навчально-виховної взаємодії, спрямованих на активізацію особистісно-професійної рефлексії, формування адекватної професійної ідентичності та самооцінки, уточнення професійних уявлень, формування ціннісного ставлення до професійної діяльності як засобу особистісної самореалізації; на оцінювально-результативному етапі підводилися підсумки розвивально-корекційної роботи, аналізувалася динаміка уявлень студентів про професійно важливі якості фахівця-економіста та їх сформованість у себе, оцінювалися зміни у професійних цінностях, самооцінці, ставленні до себе як суб'єкта професійної діяльності, мотивації навчальної діяльності, активності професійного самовдосконалення.

Результати формувального експерименту свідчать, що обґрунтовані педагогічні умови та розроблена модель педагогічної підтримки сприяють структурній перебудові компонентів професійної самосвідомості студентів, що знаходить комплексний вияв у позитивній динаміці рівнів її сформованості (рис. 1).

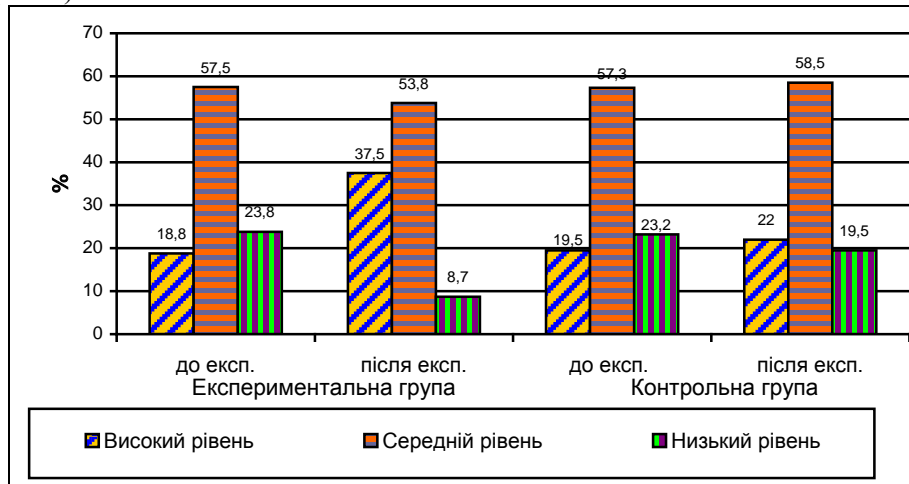

Рис. 1. Динаміка рівнів професійної самосвідомості студентів контрольної й експериментальної груп (у %)

За період проведення формувального експерименту в експериментальній групі суттєво зменшився відсоток студентів з низьким рівнем професійної самосвідомості (з 23,8% до 8,7%), натомість суттєво підвищилася кількість студентів з високим (з 18,8% до 37,5%) рівнем професійної самосвідомості. Використання критерію Вілкоксона підтвердило статистичну достовірність вказаних змін ($\alpha=0,05$). На відміну від експериментальної, у контрольній групі хоча й спостерігаються певні позитивні тенденції у розвитку професійної самосвідомості студентів, вони мають порівняно незначний характер і не досягають рівня статистичної значущості.

Висновки. Результати експериментального дослідження дають підстави стверджувати, що успішний розвиток професійної самосвідомості майбутніх фахівців економічного профілю можливий за таких педагогічних умов: створення у вищому навчальному закладі професійно-ціннісного виховного середовища, яке стимулює професійне самовизначення, професійну ідентифікацію і самовдосконалення студентів; посилення професійної спрямованості змісту та організації навчального процесу на засадах контекстного підходу; активізація особистісно-професійної рефлексії студентів, спрямованої на аналіз власної відповідності професійним вимогам і корекцію професійного Я-образу та самооцінки.

Література

1. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход / А.А. Вербицкий. – М., 1991. – 207 с.
2. Кошелева С.В. Организационно-психологические детерминанты профессионального самосознания руководителей : дисс. ... д-ра психол. наук : 19.00.11 / Кошелева Софья Владимировна. – СПб., 1997. – 320 с.
3. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М.: «Знание», 1996. – 308с.
4. Миронова Т.Л. Самосознание профессионала / Т.П. Миронова. – Улан-Удэ: Изд-во Бурятского государственного университета, 1999. – 200 с.
5. Пряжникова Е.Ю. Психологические основы развития профессионального самосознания профконсультанта: автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. психол. наук: 19.00.03 « Психология труда, инженерная психология, эргономика» / Е.Ю. Пряжникова. – Тверь, 2001. – 42 с.
6. Шавир П.А. Психология профессионального самоопределения / П.А. Шавир. – М., 1991. – 95 с.